

Ulf Jonsson

GUD
OCH ANDRA
ORSAKER

Hur en ny teori
om orsak och verkan
kan förändra vår världsbild

fri tanke

Innehåll

Inledning	7
1. Ett inflytelserikt arv från upplysningstiden.....	15
2. Den dispositionalistiska teorin om kausalitet.....	31
3. Dispositionalismens teologiska implikationer	63
Gud och kausalitet.....	67
Grundläggande versus instrumentell kausalitet ...	89
Intentionalitet och Guds handlande i världen....	113
Kausal indeterminism och Guds handlande i världen.....	124
4. Sammanfattande slutsatser.....	157
Ordförklaringar	169
Litteratur.....	177
Register	187

Inledning

VAD ÄR ORSAKER för slags ting och hur fungerar de? De flesta av oss funderar inte särskilt ofta på vad orsaker är och hur orsakssamband fungerar. Däremot hänvisar vi ofta till orsaker så snart vi försöker att förklara någonting. Det gäller också i vardagslivet. Temperaturen i rummet stiger några grader eftersom jag har börjat elda i den öppna spisen. Och taklampan slocknade plötsligt eftersom glödlampan gick sönder. Det skenbart oviktiga ordet *eftersom* i de båda föregående meningarna signalerar att vi spontant antar att det som händer beror på någonting. Händelser blir begripliga för oss när vi upptäcker vad de beror på, nämligen deras orsaker.

Till vardags frågar vi sällan efter vad orsaker är för slags ting. Vi tar dem helt enkelt bara för givna. Men ibland får vi anledning att fundera litet närmare på saken. Så var det för mig när jag arbetade med min doktorsavhandling i religionsfilosofi vid Uppsala universitet på 1990-talet. Det var då som jag för första gången litet mer systematiskt började fundera på frågor om kausalitet och orsakssamband. Till min förvåning

upptäckte jag hur sällsynt det verkade vara även bland forskare att fundera på dessa för vetenskapen så grundläggande frågor. Det gällde inom såväl humaniora, naturvetenskaper som samhällsvetenskaper. Forskarna ägnade sin tid åt att försöka förstå och förklara olika fenomen på ett så väl underbyggt sätt som möjligt. Men när de ställdes inför frågan om vilken roll som orsaker och orsakssamband spelade i deras egna teorier och förklaringsmodeller så verkade de flesta vara villrådiga. Visst, en och annan hade funderat på saken, och i några fall ledde det till intressanta och givande samtal. Men redan då började jag ana det som jag senare genom egen forskning har förstått: Våra etablerade standardteorier om kausalitet är bristfälliga. De är behäftade med uppenbara fel. Bristerna är så pass stora att man inom många forskningsområden i praktiken numera har slutat att resonera i termer av orsaker och orsakssamband. Men det är inte så att forskarna har blivit ointresserade av att försöka förstå orsakerna till de fenomen som de undersöker. Nej, läget är besvärligare än så; man vet inte ens vad det är man letar efter. Och det skapar problem eftersom många – om än inte alla – vetenskaper försöker att förklara de fenomen som de undersöker just med hänvisning till deras orsaker.

För drygt fyra år sedan blev jag tillfrågad om jag ville delta i ett internationellt forskningsprojekt om kausalitet. Det gav mig tillfälle att fördjupa mig i dessa frågor som under lång tid förbryllat mig, och

jag fick kontakt med forskare som sysslat ingående med frågorna. Projektet samlade europeiska och amerikanska forskare från olika naturvetenskapliga och filosofiska discipliner, och de ville gärna också ha med en religionsfilosof som var intresserad av att titta på hur man tar sig an dessa frågor bland religionsvetare och teologer, så jag tackade ja till att delta. Den här boken är en frukt av det forskningsprojektet.

Vårt forskningsprojekt tog avstamp i en ny teori om kausalitet som kallas för dispositionalism. Jag hade ditintills för egen del inte hört talas om dispositionalismen, men det visade sig vara en teori som sedan millennieskiftet har tilldragit sig stort intresse bland forskare som sysslar med frågor om orsaker och orsakssamband. Det dispositionalistiska synsättet leder till en grundlig revidering av vår hittillsvarande förståelse av kausalitet, och det är inte osannolikt att dispositionalismen på sikt kan komma att stöpa om vår världsbild ganska rejält. Det hänger samman med att kausalitet är en så grundläggande aspekt av verkligheten och att vår förståelse av kausalitet därför påverkar vår världsbild så starkt. Dispositionalismen ifrågasätter sedan lång tid väletablerade idéer om naturlagar, liksom den även ifrågasätter våra möjligheter att göra säkra förutsägelser om framtida händelseförlopp. Det är denna nya dispositionalistiska syn på orsaker och orsakssamband som utgör det teoretiska ramverket för reflektionerna om kausalitet i denna bok. Nu är

forskningsprojektet avslutat och några av de texter som skrevs i vår grupp har samlats ihop och är tänkta att publiceras på engelska på det brittiska förlaget Palgrave under nästa år. Den bok som du nu håller i handen är en omarbetad svensk version av mitt bidrag i vår gemensamma engelskspråkiga antologi.

Ungefär ett år efter att forskargruppen påbörjat sitt arbete utkristalliserade sig den specifika frågeställning som jag själv kom att fokusera på i min del av projektet, nämligen frågan om huruvida det är rationellt att referera till Gud i kausala termer. Eller uttryckt på ett enklare och rakare sätt: Går det, mot bakgrund av den nya dispositionalistiska teorin om kausalitet, att tänka sig att Gud är orsak till att saker och ting händer i världen? Redan själva frågeställningen kan upplevas som märklig och provocerande, både av dem som har en religiös tro och av dem som inte har en religiös tro, om än av olika skäl. För egen del finner jag frågeställningen väldigt spännande och intressant, den är dessutom högst relevant ur ett religionsfilosofiskt perspektiv, och den platsade också i det öppna intellektuella samtalsklimat som rådde bland forskarna i vår grupp. Så jag tog mig an just den frågeställningen, och det ledde så småningom fram till denna bok.

Den här boken är upplagd så att jag i det första kapitlet beskriver den historiska bakgrunden till vår egen tids etablerade teorier om kausalitet. Jag lyfter här särskilt fram hur det intellektuella arvet från upp-

lysningstiden främjade en mekanistisk förståelse av orsakssamband och hur detta i sin tur kom att påverka vårt moderna sätt att se på naturlagar. En aspekt av den utvecklingen är att man började tänka sig att allt som sker i naturen är förutsägbart för oss människor, eftersom alla skeenden i naturen styrs av strikt deterministiska naturlagar. Naturlagarna ansågs nämligen garantera eller »determinera« att ett visst slags orsak alltid ger upphov till ett visst slags verkan, oberoende av omständigheterna, enligt principen »samma orsak – samma verkan«. Jag visar här också hur teologerna på 1700- och 1800-talen försökte att uppdatera sin tids teologi, så att den skulle passa bättre ihop med upplysningstidens deterministiska sätt att se på orsakssamband. Teologernas lösningsförslag kallades för deism. Men i längden visade det sig att deismen bara ledde till ännu större problem för teologin, och i dag räknas deismen till de allra mest ofruktbara och förlagade bland teologins många olika teoribildningar.

I bokens andra kapitel presenterar jag själva dispositionalismen, som alltså är en ny teori om orsaker och orsakssamband som håller på att vinna mark i våra dagar. Dispositionalismen förespråkas av en rad framstående forskare inom området, och den betraktas av många som ett lovande alternativ till våra hittillsvarande bristfälliga teorier om kausalitet. Dispositionalismen avvisar det deterministiska synsättet och den förkastar också hela idén om att det finns

några naturlagar. Dispositionalister förordar istället att vetenskapliga förklaringsmodeller bör utgå ifrån att kausala krafter ger upphov till sina verkningar probabilistiskt, alltså med olika grader av sannolikhet. Dispositionalismen finns i olika varianter med nydanande sätt att tänka kring olika aspekter av fenomenet kausalitet, samtidigt som dispositionalismen i centrala avseenden bygger vidare på äldre sätt att förstå kausalitet som i vissa fall går tillbaka ända till antika tänkare som Parmenides och Aristoteles.

Det tredje kapitlet är bokens längsta och det är här som jag utvecklar mina egna tankar om vad som följer av den dispositionalistiska teorin för teologins del, i synnerhet för föreställningen om Gud som orsak till händelser i världen. Jag inleder kapitlet med ett avsnitt med mer allmänna reflektioner kring huruvida det alls går att tänka sig Gud som en orsak – redan den tanken är ju kontroversiell av flera olika skäl. Därefter går jag vidare till frågor om hur man kan tänka sig Gud som en orsak i förhållande till de orsaker som vi annars vanligtvis brukar räkna med här i världen. Jag reflekterar också över vad som följer av dispositionalismens förkastande av den deterministiska synen på kausalitet för idén om att Gud ingriper i händelserna i världen, inklusive för de delikata frågorna om gudomliga mirakel och den mänskliga fria viljan. Slutligen avrundar jag boken med ett kort fjärde kapitel där jag sammanfattar resultaten av mina undersökningar.

I den här boken behandlas frågor som främst hör hemma inom den akademiska disciplinen religionsfilosofi, men med kopplingar till frågor inom flera olika andra filosofiska och teologiska deldiscipliner, exempelvis vetenskapsteori, metafysik, systematisk teologi och fundamentalteologi. I åtminstone två avseenden torde den här boken vara rätt unik i sitt slag. Dispositionalismen är visserligen föremål för många filosofers intresse internationellt, men mig veterligen har dispositionalismen hitintills inte tidigare presenterats lika utförligt på svenska. Och antalet teologer som har tillämpat den dispositionalistiska teorin på teologiska frågor är fortfarande mycket begränsat, även på det internationella planet.

Bitvis erbjuder denna bok en ganska krävande läsning, och vissa avsnitt kan behöva läsas mer än en gång för att man ska få grepp om innehållet. Jag har försökt att hålla användningen av teknisk terminologi inom rimliga gränser. Men för att behålla precisionen i framställningen och för att texten inte ska bli onödigt lång använder jag mig av den etablerade fackterminologi som finns på området. För att underlätta läsningen har jag mot slutet av boken infogat en lista med ordförklaringar. Där hittar man förklaringar av de flesta av bokens tekniska termer. Fotnoterna innehåller dessutom tips på ytterligare litteratur för den som vill fördjupa sig i någon särskild aspekt av frågorna. Jag vill också passa på att

göra läsaren uppmärksam på att flera viktiga aspekter av den dispositionalistiska teorin inte presenteras i bokens andra kapitel, utan först i det tredje kapitlet, när jag tillämpar den dispositionalistiska teorin på de teologiska frågorna. Anledningen till det är att jag har velat hålla boken kort och koncis och undvika onödiga upprepningar.

Jag har använt ett ganska stort antal källor. Översättningarna till svenska från engelska, franska, grekiska, latinska och tyska källtexter är mina egna, om inget annat anges. Vad gäller texter av Thomas av Aquino, som jag hänvisar till rätt flitigt, så har jag använt mig av de källkritiska editioner som finns tillgängliga på www.corpusthomicum.org. På några ställen bygger jag vidare på material som jag presenterat i mina tidigare böcker *Med tanke på Gud. En introduktion till religionsfilosofin* (Artos & Norma bokförlag, Skellefteå 2008) och *Med tanke på tron. En introduktion till fundamentalteologin, Band 1* (Artos & Norma bokförlag, Skellefteå 2018), vilket redovisas i fotnoterna. Till slut vill jag särskilt tacka Rainer Carls, Tomas Ekenberg, Gösta Hallonsten, Fredrik Heiding, Lapo Lappin, Hans Liljenström, Anders Piltz, Mats Wahlberg, Christine Zyka och Erik Åkerlund för värdefulla kommentarer till den svenska versionen av texten. Ansvar för de brister som fortfarande finns i texten är givetvis bara mitt eget.